

21. Там само. - С. 633-634.
22. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Зазнач. праця. - С. 304.
23. Там само. - С. 632.
24. Там само. - С. 748.
25. Там само. - С. 757.
26. Див.: Вісті ВУЦВК. - 1929. - 17 квітня.
27. Озерський Ю. Про вибори нових академіків до Всеукраїнської академії наук // Пролетарська правда. - 1929. - 21 квітня.
28. Там само
29. Там само
30. Єфремов Сергій Зазнач. видання. - С. 77.
31. ЦДАВО України. - Ф. 166. - Оп. 12. - Спр. 5456. - Арк. 1-2.
32. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 6. - Спр. 235. - Арк. 114.
33. Даниленко В.М., Кузьменко М.М. Зазнач. праця. - С. 19.
34. Там само. - С. 20.
35. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Том 1. - К., 1997. - С. 80. 36 Там само. - С. 181. 37 Там само. - С. 187.
38. Там само. - С. 185.
39. Даниленко В.М., Кузьменко М.М. Зазнач. праця. - С. 19-20.

Ірина Еткіна



З ІСТОРІЇ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (КІНЕЦЬ 1919 - 1920 рр.)

Сучасна українська економіка стоїть перед необхідністю створення нових форм сільськогосподарського виробництва, які б відповідали запитам ХХІ ст., що спонукає до обов'язкового врахування історичного досвіду нашої країни. Особливий інтерес викликає період української революції 1917 - 1921 рр., коли вектори аграрних реформ змінювалися з калейдоскопічною швидкістю, як і політичні режими. Розгляд регіональних особливостей земельних перетворень кінця 1919-1920 рр. сприяє адекватному відображенню історичної дійсності.

Дослідження аграрних перетворень включає в себе широкий спектр питань, але в рамках даної статті ми зупинимось лише на одному - розподілі земель серед селянства губернії. Цій проблемі присвячена монографія М.І.Ксензенка.¹ Окремі аспекти цієї теми розглядали як радянські дослідники, зокрема, Н.І.Супруненко², І.І.Шевченко³, Р. Д. Лях⁴, В. В. Калініченко, І. В. Хміль, так і сучасні: Я. Малик⁷, О. Ганжа⁸, С. Кульчицький⁹ та інші.

І все ж ряд проблем залишився невисвітленим або потребує переоцінки. Саме залучення місцевого матеріалу дає змогу уникнути схематизації при вивченні складних економічних процесів. Тема є складовою комплексної проблеми «Соціально-демографічні процеси в Україні в І-й половині ХХ ст.», яка досліджується на кафедрі історії слов'ян Чернігівського педуніверситету.

У статті поставлено за мету дослідити механізми реалізації радянського аграрного законодавства кінця 1919 - 1920 рр. на матеріалах Чернігівської губернії. Для розв'язання поставлених завдань залучено документи Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО) та матеріали тогочасної преси.

Територія губернії на 1920 р. становила 37 348 км² і поділялась на 11 повітів. 26 серпня 1920 р. ВУЦВК УСРР ухвалив рішення про утворення Шосткинського повіту, до складу якого увійшли окремі волості Новгород-Сіверського, Кролевецького та Глухівського повітів.¹⁰ За переписом 1920 р., чисельність мешканців губернії сягала 1841,8 тис. чоловік.¹¹

Весь нетрудовий земельний фонд губернії, за даними губземвідділу, дорівнював 428 тис. дес., в т. ч. поміщицьких 330 тис. дес., церковних 27 700 дес., монастирських 4 600 дес. і земель цукрових заводів 65 300 дес. З цієї площі в 1919 р. було розподілено в тимчасове індивідуальне користування 255 тис. дес. (ріллі 180 тис. дес. і сінокосів 75 тис. дес.). Водночас радгоспам відводилося 14 тис. дес., колективним господарствам - 3 220 дес., радянським установам - 4 000 дес. Завідуючий губземвідділом С. Данилов 12 березня

інформував губвиконком, що в 1920 р. планувалося розподілити серед селянства всього 86 тис. дес.¹²

З серпня по жовтень 1919 р. майже вся губернія, за винятком частини Чернігівського, Городнянського, Сосницького і Новгород-Сіверського повітів, була захоплена військами Денікіна. На початку жовтня 1919 р. Червона Армія розпочала звільнення Чернігівщини, і в першій половині грудня радянська влада була встановлена в усій губернії. Вже в перший день наступу радянських військ на Чернігівщину реввійськкрасою 12-ї армії був створений Чернігівський губревком на чолі з Т.Михеловичем як надзвичайний тимчасовий орган радянської влади.¹³ Губземвідділ розгорнув роботу при губревкомі з 20 листопада. На початку 1920 р. його очолював П. Грищенко, якого змінювали на цій посаді відповідно С.Данилов, М.Алесенко, Р.Щуковский.¹⁴ Саме губземвідділ і був покликаний впроваджувати радянське аграрне законодавство в Чернігівській губернії.

Керівництво комуністичної партії визнало, що поразка радянської влади в Україні у 1919 р. була спричинена, зокрема, вкрай невдалою аграрною політикою, яка потребувала негайного перегляду. Про це йшлося на VIII конференції РКП(б), що відбулася на початку грудня 1919 р. Перегини в земельній політиці, які полягали в намаганні відразу перейти до колективного господарювання, минаючи етап зрівняльного розподілу, були списані на авантюристичну політику партійних та радянських керівників республіки. Резолюція «Про радянську владу на Україні», прийнята партконференцією, вимагала повної ліквідації відновленого Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею поміщицьких земель безземельним та малоземельним селянам. Вказувалося, що радянські господарства слід створювати, лише зважаючи на інтереси селянства, а при об'єднанні селян у комуни та артіль не допускати ніякого примусу.

2 - 6 лютого відбувся II губернський з'їзд рад, який прийняв резолюцію по земельному питанню в руслі рішень VIII Всеросійської партконференції. Вона передбачала створення радгоспів відповідно до інтересів як держави, так і місцевого селянства, наділення найбідніших землею, не зачіпаючи інтересів середняків, створення колективних господарств лише на добровільних засадах, залучення до роботи органів влади представників біднішого і середнього селянства.¹⁵ 8 лютого губревком передав свої повноваження губвиконкому на чолі з Д.І.Петровським, обраному на II губернському з'їзді рад.¹⁶

У березні 1920 р. в губернії були проведені вибори постійних органів влади - рад. При виконкомах рад під керівництвом губземвідділу організовувались повітові та волосні земельні відділи. Таким чином весною 1920 р. губземвідділ намагався відновити систему земельних органів, що була створена у 1919 р., намагаючись при цьому розв'язати кадрову проблему. Особливо вона стосувалася сільських земельних комісій, які викликали найбільшу кількість нарікань. Так, в с. Микишин Городнянського повіту голова земельної комісії П.Черноус платню не отримував, проте брав хабарі харчовими продуктами. Оскільки заможні селяни могли дати більше - вони й отримували кращу землю.¹⁷ Остерський повітземвідділ скаржився на низький рівень сільських земельних комісій у своєму повіті.¹⁸ Незадовільна оцінка роботи сільських земельних комісій та звинувачення їх у хабарництві нерідко зустрічалась як в місцевій пресі, так і в звітах волосних та повітових земельних відділів. Волземвідділи також не були на висоті свого становища. Так, в Горбівському волземвідділі Чернігівського повіту працювали безграмотні селяни з бідняків, які були не в змозі детально ознайомитись із постановами наркомзему та губземвідділу.¹⁹ Ревкоми намагалися переобрати земельні комісії, що склалися із заможних селян, оскільки вони гальмували розподіл земель. Приміром, Сосницький ревком наполягав на переобранні комісії в с. Осьмаках, яка складалася з кукулів, що мали по 15 - 25 дес. землі.²⁰ Проте визначити закономірність класового складу місцевих земельних органів ні в губернії в цілому, ні в окремих повітах виявилось неможливим. Прикладом цього може послужити Новгород-Сіверський повіт, в якому до одних комісій входили заможні селяни, не зацікавлені в наділенні землею бідняків, в інших місцях спостерігалось протилежне явище - безконечні переділи проводили комісії, що склалися з бідняків і часто змінювали свій особовий склад.²¹

Нерідко губземвідділу було складно знайти порозуміння навіть з повітовими відділами. Так, Сосницький повітземвідділ надіслав інструкції, розпорядження та іншу документацію акуратно підшивав без будь-яких повідомлень на місця. В результаті землеміри, що працювали у волостях, залишалися непоінформованими і нерідко діяли

всупереч вказівкам губземвідділу.²² Другий губернський з'їзд завідуючих повітземвідділами, що відбувся 5 - 8 серпня 1920 р., ухвалив: усі розпорядження як центру, так і губземвідділу проводити терміново і чітко, не змінювати завідуючих земельних органів без дозволу вищих земельних інстанцій.²³ Таким чином, губземвідділ намагався зробити вертикаль земельних органів централізованою, припинити часті зміни відповідальних осіб, що порушували планомірність робіт. Також губземвідділ зайняв єдино правильну позицію, намагаючись збільшити свій штат і відрядити якомога більшу кількість землемірів, агрономів та інших спеціалістів на місця, щоб через них контролювати ситуацію у волостях та селах. При відсутності необхідної кількості спеціалістів це було досить складне завдання. До середини березня 1920 р. губземвідділ набрав всього 65 співробітників, тобто поновив лише половину складу своїх спеціалістів, що працювали у 1919 р. Бракувало щонайменше 100 землемірів, щоб відрядити їх у кожную волость. Лише на березень 1921 р. кількість співробітників губземвідділу разом з відрядженими на місця досягла 325 чоловік.²⁴ Проте це було лише часткове вирішення проблеми кадрів, адже підібрати досвідчених спеціалістів для всіх волосних та сільських земельних органів було неможливо, тому будь-які розпорядження радянської влади проходили крізь призму місцевих земельних органів, нерідко кардинально змінюючись при цьому.

Землевпорядкувальні роботи в губернії були розпочаті тільки в березні 1920 р., оскільки губземвідділ пізно відрядив спеціалістів на місця, крім того, повітземвідділи в зимовий період намагалися хоча б частково відновити матеріали з обліку нетрудового фонду та інші статистичні дані, які було втрачено майже в усіх повітах під час наступу денікінських військ.

У лютому губземвідділ розіслав у повіті новий закон «Про землю», затверджений Всеукрревкомом 5 лютого 1920 р. Стаття 2 закону «Про землю» декларувала недоторканність трудового господарства в будь-яких формах: подвірній, хутірській, відрубній, общинній. Але закон мав декларативний характер, і термін «трудове господарство» в ньому не розтлумачувався. Тому закон справив приголомшуюче враження на селянство. Серед заможних селян Новгород-Сіверського повіту поширилася чутка, що встановлюється власність на землю для господарств у розмірі до 50 дес. Селяни, у яких в 1919 р. було відібрано лишки, вимагали їх повернення, а деякі захоплювали землю самочинно.²⁵ Відповідно до статті 4 нового земельного закону в користування безземельних та малоземельних селян переходили створені у 1919 р. радгоспи, крім тих, що за згодою місцевого селянства залишалися у вигляді показових господарств. Але 14 тис. дес. землі, навіть якщо їх повністю розподілити між селянами губернії, не могли б значно поліпшити їх землезабезпеченості. Інструкція Всеукрревкому від 5 лютого 1920 р. «Про попередній розподіл нетрудових земель України в користування трудового землеробського населення», в якій детальніше розглядалися окремі питання землевпорядкувальної практики, була надіслана до повітів лише в другій половині березня. На цей час в багатьох повітах уже були прийняті норми розподілу земель у тимчасове користування і відповідно до них розпочався розподіл.

Одним з важливих завдань реалізації земельної політики радянської влади постало визначення норм розподілу землі в індивідуальне користування відповідно до нового земельного законодавства. Проблему запобігання «чорних» переділів та подрібнення сільських господарств намагався вирішити губернський з'їзд завідуючих повітземвідділами 2 - 4 квітня 1920 р. Була прийнята резолюція, якою заборонялось відрізати землю від господарств, що перевищували граничний розмір наділу (норма + 1/3 норми), за умови обробітку землі тільки особистою працею членів сім'ї.²⁶ Але проголосити будь-які зміни в аграрній політиці було значно простіше, ніж їх реалізувати. Чернігівській губернії була властива строкатість норм наділів не лише в межах повітів і волостей, а й окремих сіл. У деяких повітах відповідно до нового законодавства норми розподілу землі значно перевищували тогорічні. Так, V Чернігівський повітовий земельний з'їзд визначив норми, за якими повіт був розбитий на 3 райони, що наділялися відповідно 15, 12 і 10 дес. орної та сінокісної землі на середнє господарство з 6 душ. Багато селян відразу подали клопотання про повернення землі, відібраної у них у 1919 р. Подібні клопотання не задовольнялися. При цьому кожне село ділило землю по-своєму: одні дотримувались районної норми, інші ділили порівну між усіма громадянами села, а треті зовсім не ділили.²⁷ Норми середнього трудового господарства в Глухівському

повіті були збільшені щонайменше у півтора разу. Але застосувати цю норму і при цьому задовольнити земельний голод найбільшого населення повіту було неможливо через малоземелля. В Кролевецькому повіті за 1920 р. вона змінювалась двічі: до видання закону «Про землю» середня норма наділення на одного їдця становила 1 1/4 дес., після його отримання - 8 - 12 дес. землі на господарство. Це приблизно дорівнювало нормі 1919 р., але наприкінці 1920 р. з'їзд волземвідділів та волкомнезамів повіту визнав, що така норма не дозволила надати землі безземельним та малоземельним селянам, і замінив її нормою 4 - 6 дес. на господарство, додаючи тим з них, що мають більше трьох душ по подушній нормі.²⁸

Отже, зміна аграрної політики радянської влади в 1920 р. була спрямована на те, щоб знайти соціальну опору не тільки серед найбільш бідніших прошарків села, але й серед середняків. З цією метою центральні органи радянської влади погоджувались відступити від ідеї негайного усунування сільського господарства і розділити якомога більшу кількість земель серед селянства. Земельні органи губернського та повітового рівнів, розуміючи, що подальше подрібнення земельних наділів веде до повного занепаду сільського господарства в губернії, намагались адміністративними методами збільшити норми залишення землі на господарство і таким чином зберегти життєздатні трудові селянські господарства від розподілу. Але збільшити норми не дозволяли малоземелля і велика густина населення в губернії. Тому повітові норми дуже часто існували тільки на папері, реальний процес розподілу земель вносив до них радикальні корективи. Найбідніша ж частина населення, якому землі не вистачило, наполягало на подальшому «чорному» переділі. Тому земельні перетворення в окремих місцях відбувалися всупереч усім законам. Так, Сосницький повітземвідділ був безсилий запобігти «чорному» переділу у Перелюбській, Погорільській і Волинківській волостях.²⁹ У лютому 1921 р. на сході х. Лупосова Охрімівської волості вирішили скасувати попередню ухвалу повітземвідділу про наділення частини селян колишньою поміщицькою землею і взяти всі лишки землі по рівномірній розверстці, незважаючи на норму трудового господарства.³⁰ Нерідко і волземвідділи Сосницького повіту ігнорували рішення повітового відділу. Таким чином, Сосницький повітземвідділ практично не контролював процес розподілу землі в повіті: «чорні» переділи порушували інструкцію від 5 лютого 1920 р., а земельні органи нижчих ланок не виконували його розпорядження. «Чорним» переділам другий рік поспіль не міг протидіяти Новгород-Сіверський повітземвідділ. На повітовому земельному з'їзді, що відбувся 15 - 16 квітня 1920 р., було прийняте рішення, що «чорні» переділи, які мали місце у 1919 р., залишаються в силі при згоді більшості населення села, але нові переділи в 1920 р. не припускаються.³¹ Проте деякі села повіту продовжували практику «чорних» переділів. Так, загальний сход с. Рудні Дмитрівської волості в присутності представників волосної і сільської рад 24 квітня 1920 р. постановив продовжити розподіл землі за жеребом. Рішення проводити «чорний» переділ як польових, так і присадибних та сінокісних земель було прийняте одногосно в с. Мамекине. Орної землі на їдця припадало по 1 дес., присадибної - 1/8 дес., сінокісної - 1/4 дес.³² Крім того, повітземвідділ намагався вести боротьбу з переділами присадибних земель та городників, які порушували інструкцію наркомзему від 5 лютого, вказуючи земельним комісіям, що їх прагнення «зрівнювати» іноді набувало неприпустимих форм, коли город відбирали у бідняків, замінюючи його далеким і виснаженим наділом.³³ У цей же час селяни, які втратили свої землі внаслідок «чорних» переділів 1919 р., вимагали визнати такий розподіл землі незаконним. Так, 30 селян с. Хильчичі скаржились на сільську земельну комісію, яка провела «чорний» переділ методом насильства та погроз. Ця справа потрапила до судово-кримінальної міліції. З'ясувати, чи прагнула більшість населення рік тому суцільного переділу землі, чи пішла на цей крок під тиском і погрозами меншості, було досить складно, адже погрози продовжувались, і селянство було залякане такою ситуацією. Керівник судово-кримінальної міліції 4-го району відмовився розглядати цю справу, пояснивши своє рішення особистою зацікавленістю, адже у нього теж забрали 40 дес. землі і дали менший наділ у гіршому місці. Врешті-решт слідство дійшло висновку, що розподіл землі в с. Хильчичі в 1919 р. був незаконним, земельна комісія і підмовники скоїли злочин.³⁴ Якщо в більшості волостей повіту необхідно було стримувати населення від суцільних багаторазових переділів, то в Грем'яцькій волості постала протилежна проблема: куркулі утримували по 60 дес. землі, відмовляючись розділити лишки між малоземельними. Бідняки не отримали навіть колишніх поміщицьких земель, захоплених куркулями. При цьому волземвідділ був безсилий щось змінити і просив допомоги повітземвідділу.³⁵ Подібна ситуація мала місце і в інших повітах. Так, селянство с. Ковпити наймалоземельнішої Пакульської

волості Чернігівського повіту розподілило землі за жеребом з дозволу повітземвідділу. А селяни с. Тарасевичеві Велички Антонівської волості скаржились повітземвідділу, що більшість населення страждає від малоземелля, а частина колишніх козаків захопила в користування поміщицькі землі в розмірі від 25 до 100 дес. на господарство.³⁶ Про ігнорування земельної реформи в Остерському повіті доповідалося в жовтні 1920 р. на повітовому з'їзді КНС. Наголошувалося, що куркулі користувалися землею без обмежень, а біднота обробляє землі на умовах половинщини.³⁷ Отже, земельним органам радянської влади було складно збалансувати інтереси різних верств села. Одна частина селянства готова була безконечно ділити землі до повної рівності, інша - намагалась взагалі уникнути земельної реформи.

На кінець жовтня 1920 р. усі повітземвідділи губернії звітували, що попередній розподіл нетрудових земель між сільським населенням завершено, нерозподілених земель не залишилось. Наприкінці 1920 р. губземвідділ у своєму звіті про хід землевпорядкувальних робіт дав остаточну цифру розподіленого між землеробським населенням нетрудового фонду губернії - 319 330 дес. землі.³⁸ Отже, якщо нетрудовий фонд зручних сільськогосподарських угідь губернії становив 428 тис. дес., то між селянством було розподілено 75 % цього фонду. Інші 25% потрапили до лугового фонду, а також розподілялися між державними установами, культурно-показовими радянськими та колективними господарствами, дослідними полями та цукровими і винокурними заводами. Цифрові дані, вміщені в працях дослідників, дещо різняться між собою. Так, М.І. Ксензенко, посилаючись на дані наркомзему, вважає, що вже на 15 травня в губернії було розподілено 355627 дес. нетрудових земель,³⁹ за підрахунками ж В.В. Калініченка, в губернії з вилучених 350 000 дес. куркульської та 262 972 дес. поміщицької землі трудове селянство отримало в індивідуальне користування 531 404 дес.⁴⁰ Очевидно, розбіжності слід пояснювати розпливчатістю у визначенні категорій власності.

Наприкінці 1920 р. губземвідділ доповідав, що категорія безземельних селян перестала існувати, оскільки їх наділили землею в першу чергу. Натомість перші результати обліку землеробського населення продемонстрували дещо іншу картину. На 1 лютого 1921 р. у Городнянському повіті залишалось безземельних 434 сім'ї, малоземельних - 3 420, середняків - 2 937, а тих, хто мав землі понад місцеву норму, - 252 сім'ї.⁴¹ В Козелецькому повіті на 1 лютого 1921 р. існувало 3 377 безземельних, 12 263 малоземельних, 6309 середняцьких сімей (з них 1 145 господарств мали землі понад місцеву норму).⁴² Отже, дані свідчать, що практично зникла категорія заможних селян або куркулів, оскільки господарства, що перевищували норму, як правило, належали великій родині. Але категорія безземельних та малоземельних мала помітну питому вагу.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що губземвідділ та підконтрольні йому земельні органи впроваджували аграрну реформу радянської влади в умовах повного економічного занепаду краю внаслідок громадянської війни. Губземвідділ багато зробив для відновлення діяльності земельних органів влади, але при відсутності кваліфікованих спеціалістів сільського господарства ця робота не могла набути чітких, організованих форм. Зміна аграрного законодавства держави напередодні весняного засіву спричинила ще більший хаос у справі землеустрою. Розподіл земель відбувався із значними порушеннями закону «Про землю» за сценарієм, що диктувався місцевими умовами та настроями селянства. І все ж більшовицька влада, всупереч власним ідеологічним переконанням, дозволила селянству здійснити його одвічну мрію про розподіл поміщицьких та куркульських земель. Через малоземелля краю під розподіл потрапила і значна частина земель середняків. У результаті в губернії практично зникли міцні селянські господарства, що виходили за рівень натурально-споживчого характеру виробництва. Натомість внаслідок наділення землею безземельних та сімейних розділів господарств губернія отримала величезну кількість дрібних землекористувачів, які в умовах нестачі тягла, примітивного реманенту та бідних ґрунтів ледве могли забезпечити мінімальний споживчий рівень, що призводило до кризи сільськогосподарського виробництва. Постала необхідність припинити передільчу вакханалію, яка охопила село, і V Всеукраїнський з'їзд рад (лютий-березень 1921 р.) закріпив землі за кожним селянським господарством та сільською громадою строком на 9 років. Партійне керівництво шукало інших шляхів взаємодії з основною частиною населення, що привело до впровадження нової економічної політики (неп).

Джерела та література:

1. Ксензенко Н.И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 - март 1921 гг.). - Харьков, 1980.
2. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. - М., 1966.
3. Шевченко И.И. Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян (1919-1920) - К., 1958.
4. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні. (1917-1923 рр.). - К., 1975.
5. Калиниченко В.В. Распределение помещичьих и излишков кулацких земель на Левобережной Украине в 1920 г. // Вопросы истории СССР. - 1979. - Вып. 24. - С. 50 - 58.
6. Хмель И.В. Аграрные преобразования на Украине, 1917-1920 гг. - К., 1990.
7. Малик Я.Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917-1920 рр.): Дис. докт. іст. наук. - Львів, 1997.
8. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму. (1917-1927 рр.). - К., 2000.
9. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.). - К., 1996.
10. Народне господарство Чернігівщини. - 1920. - № 2-3. - С.37.
11. Статистика України. Серія 1. Демографія. - Х., 1922. - № 28. - С.2.
12. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 43. - Арк. 29.
13. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. - К., 1983. - С.58.
14. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 43. - Арк. 29.; Спр. 1055. - Арк. 51; Спр. 1066. - Арк. 23; Спр. 602. - Арк. 17.
15. Знамя Советов. - 1920. - № 27 (7 февраля). - С.2.
16. Там само. - № 29 (10 февраля). - С.1-2.
17. Там само. - № 245 (26 октября). - С.3.
18. ДАЧО. - Ф.Р-505. - Оп. 1. - Спр. 35. - Арк. 126.
19. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 187. - Арк. 262.
20. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 358.
21. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 973. - Арк. 8.
22. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 180.
23. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 26. - Арк. 101.
24. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 43. - Арк. 29.; Спр. 910. - Арк. 2.
25. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 973. - Арк. 8.
26. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 26. - Арк. 18, 28.
27. ДАЧО. - Ф.Р-507. - Оп. 1. - Спр. 90. - Арк. 9, 33-34.
28. ДАЧО. - Ф.Р-503 - Оп. 1. - Спр. 1061.- -Арк. 75,81,83.; Знамя Советов. - 1920. - № 291 (19 декабря). - С.2.
29. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 286. - Арк. 74.
30. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 88. - Арк. 16-17.
31. ДАЧО. - Ф.Р-4563. - Оп. 3. - Спр. 46. - Арк. 556.
32. ДАЧО. - Ф.Р-4563. - Оп. 3. - Спр. 42. - Арк. 96, 108.
33. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 973. - Арк. 7-8.
34. ДАЧО. - Ф.Р-4563. - Оп. 3. - Спр. 46. - Арк. 555, 558.
35. Знамя Советов. - 1920. - № 168 (25 июля). - С.3.; ДАЧО. - Ф.Р-4563. - Оп. 3. - Спр. 42. - Арк. 224.
36. ДАЧО. - Ф.Р-507. - Оп. 1. - Спр. 88. - Арк. 24.; Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 187. - Арк. 154-155.
37. Знамя Советов. - 1920. - № 234 (13 октября). - С.2.
38. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 43. - Арк. 44.
39. Ксензенко Н.И. Назв. праця. - С. 84.
40. Калиниченко В.В. Назв. праця. - С. 55.
41. Селянська правда. - 1921. - № 41 (5 березня). - С. 2.
42. ДАЧО. - Ф.Р-1786. - Оп. 1. - Спр. 42. - Арк. 24.

Аліна Лимар



М. Т. СИМОНОВ (НОМИС): ПОГЛЯДИ ПОМІЩИКА НА ПРОБЛЕМИ ПОРЕФОРМЕННОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Матвій Терентійович Симонов (Номис) (1823 - 1901) - відомий етнограф-фольклорист, громадський та культурний діяч, письменник та педагог. Саме ці аспекти його діяльності